

Research Paper

The spatial - physical recognition of the Qajar-era houses in Mashhad

Bahareh Bahramifar¹, Marzieh Azad Armaki*²

1. Ph.D. Student of architecture, Department of Architecture and Urban Planning, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran

2. Associate Professor, Department of Architecture and Urban Planning, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran (Corresponding author)

<https://doi.org/10.22034/scart.2024.140035.1403>

Received: November 7, 2023

Accepted: September 11, 2024

Available online: September 22, 2024

Keywords:

House (housing), Physical recognition, Mashhad, Qajar dynasty

Abstract

As the most important type of building, the house has always had a special place in the eyes of architects and experts, and it has been discussed from different perspectives. From a long time ago, in the design of traditional houses in Iran, attention to the issue of climate and social and economic developments have been considered important factors in architecture. Residential architecture in the contemporary era has inevitably changed its shape under the influence of several factors, including the change of traditional to modern construction methods, and has moved from traditional introversion to modernist extroversion. In the historical neighborhoods of Mashhad, there are valuable houses that have been destroyed due to lifestyle changes, central tissue development plans, multiple owners, and migration of residents. Since the purpose of this article is to revive the lost patterns of residential architecture, the architecture of the houses of Mashhad during the Qajar period were investigated and evaluated and analyzed. Returning to the native housing patterns of Mashhad, examining the application of Iranian values in the spatial arrangement, and reviving and re-creating this forgotten tradition, is the ultimate goal of the present project. The first step in achieving this goal is documenting the houses and collecting the necessary information in the form of photos, maps, and using written and oral sources. The research method in this study is a combination of interpretive-historical methods and case study, which was based on field observation, library studies and oral interviews to collect and analyze information about the houses of Mashhad. The current research focuses on the architecture of the historical houses of the Qajar period in Mashhad city, to recognize and typology of these houses and seeks to answer the main question, how was the spatial system of the traditional houses of Mashhad in the Qajar period formed? The findings of the research indicate that the houses of Mashhad are built with the architectural characteristics of cold and semi-arid climate, mainly introverted, and they can be classified based on the characteristics of the architectural space and the way the space is arranged around the yard. Many features of Mashhad's houses have somehow been coordinated with cultural, religious, economic and climatic variables. However, physical and spatial changes were made in the residential architecture of Mashhad during the Qajar period.

Bahramifar, B., & Azad Armaki, M. (2024). The spatial - physical recognition of the Qajar-era houses in Mashhad. *Sociology of Culture and Art*, 6 (3), 48- 63.

Corresponding author: Marzieh Azad Armaki

Address: Department of Architecture and Urban Planning, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran

Tell:

Email: azad.marzieh@gmail.com

Extended Abstract

1- Introduction

As the most prominent type of structure, the house has always held a special place in architects' and experts' minds. Traditional Iranian houses focus on climate issues and social and economic changes. Residential architecture in the contemporary period has inevitably transformed due to the shift from traditional to modern construction methods, moving from internal traditionalism to external modernism.

In Mashhad's historical neighborhoods, valuable houses have been exposed to destruction due to lifestyle changes. This is due to development plans in the central fabric, multiple owners, and resident migration. Since the ultimate goal of this study is a return to native housing patterns in Mashhad, it examines how Iranian values are applied to spatial arrangements. The revival and reconstruction of this forgotten tradition in Mashhad architecture during the Qajar period are investigated because of its proximity to today, where it exhibits the highest alignment with authentic Iranian residential architecture patterns.

This research focuses on the recognition and typology of historical Qajar-era houses in Mashhad. Typology is categorized and classified based on common criteria, allowing the analysis and categorization of physical components in terms of functionality or formal characteristics. This study examines the typology of historical houses in Mashhad from a formal and functional perspective. It addresses key questions such as: What are the main components and elements of historical houses in Mashhad? How has the Qajar era influenced Mashhad's traditional architectural structure? How has the spatial system of traditional houses in Mashhad evolved during the Qajar period?

2- Methods

Documenting houses and, collecting necessary information in photos, maps, and utilizing written and oral sources is the first step toward achieving the research objectives. The research employs interpretive-historical methods and case studies, relying on field observations, library studies, and oral interviews to gather and analyze information about Mashhad's houses. Library studies contribute to understanding Mashhad's history and its old neighborhoods. Based on field observations, written evidence, and oral accounts, information about historical houses was obtained. Considering the historical periods of the existing houses in Mashhad, including the Qajar, Pahlavi I, Pahlavi II, Contemporary I, and Contemporary II periods, a statistical sample of houses from the Qajar period was selected. Using information available at the Municipality of District 8 in Mashhad and field

studies, primary documents related to the houses were extracted.

3- Findings

The research findings indicate that houses in Mashhad, characterized by architecture suitable for a cold and semi-arid climate, are predominantly inward-oriented. They can be classified based on architectural features and courtyard spatial organization. Many features of Mashhad's houses have been harmonized with cultural, religious, economic, and climatic variables. However, during the Qajar period, residential architecture in Mashhad changed physically and spatially. The presence of the Imam Reza Shrine, its political significance, and its location on trade routes have led to the migration of ethnic groups and communities from both within and outside Iran to Mashhad. During the Qajar period, due to the separation of cities such as Herat, Merv, and Mahneh, Mashhad became a destination for a group of Iranian-origin and Shia religious people who gradually added to the city's ethnic and cultural diversity. Religious minorities, such as Armenians and Jews, have settled in Mashhad since Nader Shah. The investigation indicates that in neighborhoods and houses of followers of each religion, efforts have been made to manifest the tangible expression of each religion's beliefs alongside the prevailing Islamic culture.

In Muslim houses, the aspiration for paradise is manifested in the courtyards by planting expansive shade trees, water features, or house decorations resembling a paradise full of flowers and birds. Additionally, Muslims' belief in the sanctity and security of the space is reflected in the use of blessed names and Quranic verses in various sections, such as the entrance and different areas of the houses. Many houses in Mashhad are oriented towards the holy shrine, and this directional alignment is common. This research introduces seven historical houses from the Qajar period in Mashhad, including the Hanasab House, the Nazeran House, the Darougheh House, the Qafouri House, the Davoudi House, the Amiri House, and the Kermani House.

These houses have been shaped under the influence of the holy shrine, with the climate being another significant factor. Most houses are constructed on rectangular plots, often defining their orientation toward the central core, namely the holy shrine. All the houses follow an inward-oriented pattern, and the house spaces are shaped around two or three sides of the courtyard. The alignment and design of these houses are influenced by both the sacred nature of the holy shrine and climatic considerations.

4- Discussion & Conclusion

Most valuable houses in Mashhad belong to the Qajar period and are predominantly inward-oriented in their construction. Mashhad's location in a cold and semi-arid climate makes the historical fabric dense and compact. Most houses in Mashhad are built as central courtyards (inward-oriented) and designed as four-season residences. The orientation of these houses is often aligned with or perpendicular to the Qibla (the direction of Mecca), with front facades often facing the holy shrine.

The initial houses in the early Qajar period resembled ancient Iranian house patterns. However, this pattern became less prominent in the early Pahlavi era. In the Pahlavi I era, houses took on a more outward appearance. Public and private spaces are gradually separated in these houses, with public spaces transitioning into private domains.

The pattern of indirect entry through a passageway that typically leads to the courtyard enhances privacy in these houses. This pattern is often achieved through an entryway with a corridor that opens into the courtyard, reinforcing the sense of sanctity and privacy within the home.

In houses dating back to the early Qajar period, the main entrance, known as the "Sardar," is the sole connection between the house and the public passageway. However, in houses from the late Qajar period, limited windows facing the main thoroughfare are integrated into the upper floors of

the Shahneshtin (the royal seating area). Characteristics of houses from this period include their construction at a lower level than the thoroughfare, the presence of basements, the utilization of three types of spaces (open, semi-open, and enclosed), and a pool in the southern wing.

The materials used in traditional Mashhad houses are typically adapted to the semi-cold and dry climate, highlighting a close relationship between form, structure, functionality, and decorations within the house spaces. Towards the end of the Qajar period, Western architecture influenced house organization and patterns, indicating a shift towards external orientation and ornamental features.

5- Funding

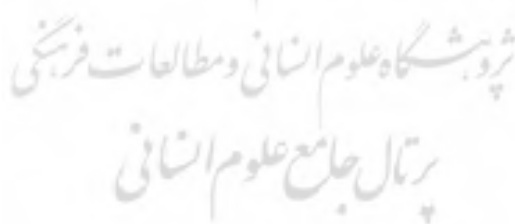
There is no funding support.

6- Authors' Contributions

Bahareh Bahramifar, the corresponding author of this article is a Ph.D. student at the Department of Architecture and Urban Planning, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran.

7- Conflict of Interests:

Authors declared no conflict of interest.

بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد

بهار بهرامی‌فر^۱، مرضیه آزاد ارمکی^{۲*}

۱. دانشجوی دکتری معماری، دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران
۲. دانشیار، گروه معماری، دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول)..

<https://doi.org/10.22034/scart.2024.140035.1403>

چکیده

خانه به عنوان مهم‌ترین گونه بنا همواره در نظر معماران و صاحب‌نظران جایگاه خاصی داشته و از دیدگاه‌های مختلفی به آن پرداخته شده است. از دیرباز در طراحی خانه‌های سنتی ایران، توجه به مسئله اقلیم و تحولات اجتماعی و اقتصادی عوامل مهمی در معماری به شمار می‌آمده است. معماری مسکونی در دوره‌ی معاصر تحت‌تأثیر عوامل متعددی از جمله تغییر روش‌های ساختمانی سنتی به مدرن، به‌طور اجتناب‌ناپذیری تغییر شکل داده و از درون‌گرایی سنتی به برون‌گرایی مدرنیستی سوق پیدا کرده است. در محله‌های تاریخی شهر مشهد خانه‌های ارزشمندی وجود دارد که به‌واسطه تغییر شیوه زندگی، طرح‌های توسعه بافت مرکزی، تعدد مالکین و مهاجرت ساکنین در معرض تخریب قرار گرفته‌اند. از آن جایی که هدف این نوشتار احیای الگوهای از دست رفته معماری مسکونی است، معماری خانه‌های مشهد در دوره‌ی قاجار بررسی شده و مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفتند. بازگشت دوباره به الگوهای مسکن بومی مشهد، بررسی نحوه‌ی کاربری ارزش‌های ایرانی در چیدمان فضایی و احیا و بازآفرینی این سنت فراموش شده، هدف غایی طرح حاضر است. قدم اول در نیل به این هدف، مستندسازی خانه‌ها و جمع‌آوری اطلاعات لازم در قالب عکس، نقشه و بهره‌گیری از منابع مکتوب و شفاهی است. روش تحقیق در این پژوهش ترکیبی از روش‌های تفسیری-تاریخی و مطالعه موردی است که براساس مشاهده میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای و مصاحبه شفاهی به جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات پیرامون خانه‌های مشهد پرداخته شد. پژوهش حاضر با تمرکز بر معماری خانه‌های تاریخی دوره قاجار شهر مشهد به بازشناخت و گونه‌شناسی این خانه‌ها پرداخته و در پی پاسخ دادن به این پرسش اصلی است که نظام فضایی خانه‌های سنتی مشهد در دوره قاجار چگونه شکل گرفته است؟ یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که خانه‌های مشهد با مشخصات معماری اقلیم سرد و نیمه خشک، عمدتاً درونگرا ساخته شده‌اند و آن‌ها را براساس ویژگی‌های فضای معماری و نحوه چیدمان فضا در اطراف حیاط می‌توان طبقه‌بندی کرد. بسیاری از ویژگی‌های خانه‌های مشهد به نحوی با متغیرهای فرهنگی، اعتقادی، اقتصادی و اقلیمی هماهنگ بوده‌اند. هر چند در دوره قاجار تغییرات کالبدی و فضایی در معماری مسکونی مشهد اعمال شد.

تاریخ دریافت: ۱۶ آبان ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: ۲۱ شهریور ۱۴۰۳

انتشار آنلاین: ۱ مهر ۱۴۰۳

واژه‌های کلیدی: خانه (مسکن)، باز شناسی کالبدی، مشهد، دوره قاجار.

استناد: بهرامی‌فر، بهاره؛ آزاد ارمکی، مرضیه (۱۴۰۲). بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶ (۳)، ۴۸-۶۳.

* نویسنده مسئول: مرضیه آزاد ارمکی

نشانی: دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.

تلفن:

پست الکترونیکی: azad.marzieh@gmail.com

۱- مقدمه و بیان مسئله

هزاران سال است که خانه انسان در تقارن با دگرگونی سطح تمدنی و شیوه‌ی زندگی وی تغییر می‌کند (آزاد ارمکی، ۱۳۹۲: ۶۴). با توجه به تحولات صورت گرفته در قرن اخیر، خانه‌های تاریخی به‌شدت در معرض تخریب و نابودی قرار دارند؛ این در حالی است که بخش عمده بافت‌های شهرهای تاریخی ایران را تشکیل می‌دهند (قاسمی سیچانی و معاریان، ۱۳۸۹: ۸۸). خانه همواره از نظر معماران جایگاه ویژه‌ای داشته و از جنبه‌های متعددی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است چرا که انسان بیشترین زمان خود را در خانه سپری می‌کند. توجه به مسائل فلسفی، جامعه‌شناسی، روانشناسی، فرهنگی، زیبایی‌شناسی و عملکردی و ... از جمله این دیدگاه‌ها هستند (محمودی، ۱۳۸۸). از طرفی، دور شدن از کیفیت زندگی امروزی سبب شده تا این موضوع دغدغه‌ی ذهنی بسیاری از اندیشمندان دوران معاصر باشد (غفاری و بنایی ابرندآبادی، ۱۳۹۰). چراکه، غفلت و بی‌توجهی نسبت به بافت‌های سنتی یکی از ویژگی‌های بارز رویکرد معماری رایج بوده و امروزه عمده توجه و تمرکز بر بافت‌هایی است که، بر مبنای مدرنیسم شکل گرفته‌اند (نقی‌زاده، ۱۳۷۹). آغاز شروع تغییرات و تأثیرپذیری از دیگر الگوهای ناهماهنگ با معماری ایرانی از دوره‌ی قاجار قابل پی‌گیری است. در این دوره آهنگ این تغییرات به شدت کند و سطحی است و تنها بر بخش محدودی از جامعه‌ی ایرانی و سلیقه‌ی ایرانی تأثیرگذار بوده است. پس از دوره‌ی قاجار این تغییرات در زمان پهلوی اوج گرفت و روند دگرگونی الگوی معماری ایرانی از این دوره شدت بیشتری یافت (قره‌کوشن و مهدوی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۷۲). در این مقاله با تمرکز بر معماری خانه‌های تاریخی دوره قاجار شهر مشهد به بازشناخت و گونه‌شناسی این خانه‌ها پرداخته می‌شود. با اینکه تعاریف زیادی برای گونه‌شناسی طرح شده است می‌توان گونه‌شناسی را دسته‌بندی و طبقه‌بندی نمونه‌ها براساس معیارهای مشترک دانست که می‌توان اندام‌های کالبدی را از لحاظ عملکردی یا ویژگی‌های شکلی تحلیل و دسته‌بندی کرد (میرسجادی و فرکیش، ۱۳۹۵: ۷۲). که در این مطالعه نیز گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی شهر مشهد از منظر شکلی و عملکردی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

از آنجا که معماری سنتی ایرانی و خانه‌های تاریخی تجلی فرهنگ و سنن ایرانیان و جزء جدا نشدنی از هویت مردمان این سرزمین هستند و متأسفانه به دنبال چیرگی فرهنگ نوین غرب بر فرهنگ و تمدن کهن ایرانی و تغییر و تحولات گسترده‌ی ایجاد شده در معماری سنتی ایران در سده‌ی اخیر که نهایتاً موجب تخریب و نابودی این خانه‌های تاریخی در شهرهای بزرگ و کوچک ایران شده‌اند، لزوم پژوهش در باب این خانه‌های ارزشمند که معمولاً بخش بزرگی از بافت‌های سنتی شهرهای ایران را هم دربر می‌گیرد با هدف بازشناسی و گونه‌شناسی آنها وجود دارد (جمالی و خندان، ۱۳۹۹؛ بانی‌مسعود، ۱۳۸۸؛ قاسمی سیچانی و معاریان، ۱۳۸۹؛ فرح‌بخش و همکاران، ۱۳۹۶). همچنین، دیگر اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر در این است که محور بحث خود را بر شناسایی روابط فضایی و ویژگی‌های شکلی خانه‌های ایرانی در دوره قاجار قرار داده که اولین گام برای بازشناسی هویت معماری سنتی ایران در راستای انتقال روح آن به معماری معاصر است. از این رو پژوهش حاضر با تمرکز بر مباحث فوق درصدد پاسخگویی به سوال‌های زیر است: اجزا و عناصر اصلی خانه‌های تاریخی در مشهد چه هستند؟ تأثیر دوره‌های تاریخی قاجار بر کالبد خانه‌های سنتی مشهد چگونه است؟ و نظام فضایی خانه‌های سنتی مشهد در دوره قاجار چگونه شکل گرفته است؟

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱- پیشینه تجربی

گونه و گونه‌شناسی از مباحث مهم معماری در دوره معاصر است. شاید بتوان از لحاظ اهمیت این موضوع را در کنار دو موضوع مهم دیگر مباحث نظری معماری یعنی فضا و شکل یا فرم قرار داد. گونه و گونه‌شناسی حدود دویست سال است که در علوم گوناگون از جمله معماری کاربرد دارد و در سی سال گذشته تعداد قابل توجهی از محققین معماری به آن پرداخته‌اند. گونه و گونه‌شناسی سالهاست که در ایران کاربرد دارد و درباره این موضوع گفتگو و بحث می‌شود (معماریان و طبرسا، ۱۳۹۲). گونه-شناسی در واقع طبقه‌بندی آثار برحسب ویژگی‌های مشخص و تعیین گونه‌های مختلف و از موضوعاتی است که گستره جهانی دارد و با همه تعاریف به نظر می‌رسد مفهوم گونه و گونه‌شناسی به واسطه پشتوانه تاریخی که ویتروویوس حدود ۲۰۰۰ سال پیش در اثر معروف خود تحت عنوان «ده کتاب معماری»، گونه‌های مختلف بناهای یونانی را طبقه‌بندی کرده است، بیشتر تداعی بهرامی‌فر، بهاره؛ آزاد ارمکی، مرضیه (۱۴۰۲). بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی

کننده‌ی جنبه‌های شکلی و عملکردی است (معماریان، ۱۳۸۷: ۱۰۴). معماران، پژوهشگران و صاحب‌نظران حوزه‌های مختلف مرتبط با معماری، خانه را از دیدگاه‌های متعدد مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند. که از آن جمله می‌توان به کتاب محمدرضا حائری‌مازندرانی (۱۳۸۸) به نام "خانه، فرهنگ، طبیعت" اشاره کرد. که در آن الگوی مسکن بومی شش مرکز استان ایران که شامل بوشهر، رشت، شیراز، کاشان، کرمان و همدان می‌شود، استخراج و ارائه شده است. در رابطه با بررسی گونه‌شناسی خانه‌ها نیز تحقیقاتی صورت گرفته، که شرح برخی از آن‌ها به قرار زیر است:

از مقالات مرتبط با موضوعیت خانه‌های دوره قاجاری و مفاهیم وابسته به آن می‌توان به مقاله گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در تبریز نوشته‌ی مریم صفری اصل (۱۴۰۱) اشاره کرد. خاکپور و همکارانش (۱۳۸۹) با گونه‌شناسی خانه‌های بافت قدیم رشت به دسته‌بندی و تفکیک انواع الگوهای معماری خلنه‌های این بافت پرداخته‌اند. قاسمی و معماریان (۱۳۸۹) به بررسی و گونه‌شناسی خانه‌های اصفهان پرداخته و دوره‌ی قاجار را نقطه‌ی اوج خانه‌سازی دانسته‌اند. مطالعه‌ی گونه‌شناسی معماری مسکونی در استان گلستان، سه گونه‌ی معماری مسکونی برای نواحی دشت، کوهپایه و کوهستانی معرفی کرده است (سلطان‌زاده و قاسمی‌نیا، ۱۳۹۰). مطالعه‌ی درباره‌ی خانه‌های بافت تاریخی بوشهر به معرفی عناصر و اجزای سازنده و تشکیل‌دهنده‌ی این خانه‌ها پرداخته است (هدایت و طبائیان، ۱۳۹۱). معماریان و طبرسا (۱۳۹۲) نوع نگاه و دانش مخاطب به موضوع گونه و الگو را واجد تفاسیر متفاوت دانسته و گونه‌شناسی را امری متکثر از زوایای مختلف ارزیابی نموده‌اند (فرح‌بخش و همکاران، ۱۳۹۶: ۹۹). بهنام قلیچ‌خانی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل تحولات کالبدی خلنه‌های گرگان در دوران قاجار» به بررسی تغییرات کالبدی خانه‌های دوره قاجار در شهر گرگان پرداخته‌اند. مقاله گونه‌شناسی خانه‌های دوره قاجار در اصفهان به گونه‌شناسی خانه‌ها در اصفهان براساس ویژگی‌های فضای معماری، سازه و تزئینات خانه‌های دوره‌ی قاجار اصفهان با روش ترکیبی پرداخته شده است (حسینی، فروتن و صالحی، ۱۳۹۷: ۲۸). حسینی و همکاران در پژوهشی خانه‌های تاریخی در شهر اراک را براساس مشخصات فرمی و ترکیب‌بندی فضا دسته‌بندی کرده است. در جدول شماره ۱ پژوهش‌های صورت گرفته در مورد گونه و گونه‌شناسی آورده شده‌اند.

به طور کلی، اغلب پژوهش‌های انجام شده عمدتاً خانه‌های قدیمی در شهرهایی چون تهران، رشت، تبریز، اصفهان، بوشهر، گرگان، اراک و غیره را مورد بررسی و گونه‌شناسی قرار داده و این در حالی است که مطالعات اندکی به دنبال بازشناسی خانه‌های قدیمی شهر مشهد بوده‌اند علی‌رغم وسعت قابل ملاحظه‌ی این شهر، تنوع فرهنگی-قومی، مذهبی آن از دیر باز تا کنون و مهم‌تر از همه اینکه مشهد یکی از کانون‌های معماری ایرانی-اسلامی بوده است. علاوه بر این، گسترش و تغییر و تحولات سریع شهر مشهد در دهه‌های اخیر که منجر به تغییرات گسترده در معماری این شهر شده نشان از اهمیت بازشناسی، بررسی ویژگی‌های کالبدی و گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی این شهر با هدف حفظ هویت معماری سنتی این شهر دارد. بر این اساس، پژوهش حاضر به طور ویژه به بازشناسی و گونه‌شناسی خانه‌های دوره‌ی قاجار در شهر مشهد می‌پردازد.

۲-۲: ملاحظات نظری

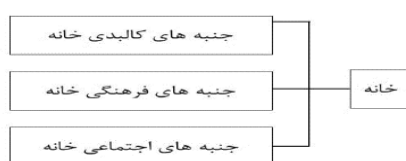
۱- ویژگی‌های خانه‌های ایرانی

خانه‌های سنتی مهم‌ترین مکان برای نشان دادن سبک زندگی در گذشته هستند (طاهری سرمد، عینی‌فر و شاهچراغی، ۱۳۹۸). خانه اولین فضایی است که آدمی احساس تعلق فضایی را در آن تجربه می‌کند. معماری خانه در تمدن‌های مختلف با حساسیت و جذابیت‌های مختلفی دنبال می‌شود. این موضوع تا به آنجا اهمیت داشته که ضرورت این حساسیت به صورت جنبه‌ی نمادینی تبدیل شده و هر ملیتی سعی بر آن داشته که با نشان‌ها و الگوهای فرهنگی مختص به خود، به‌نوعی توجه‌اش را به این موضوع نشان دهد. احداث یک خانه پدیده‌ای فرهنگی محسوب شده و شکل و سازمان فضایی آن به شدت تحت تاثیر فرهنگی است که به آن تعلق دارد (شیعه‌اسماعیل، ۱۳۸۴). به‌طوری که در گذشته‌ی نه‌چندان دور مهم‌ترین معیار خانه کیفیت آن بوده است. خانه‌هایی که آرامش را به معنای واقعی به ساکنین آن می‌داده‌اند. خانه‌های گذشته بر اساس خانواده شکل می‌گرفتند و مهم‌ترین نقش را در فرهنگ و جامعه ایفا می‌کردند (کیانی، ۱۳۸۶: ۴). در خانه‌ی سنتی تنها بنای آن از نظر کالبدی، هندسی و فرمی تحلیل نمی‌شود؛ بلکه در عمق آن معانی نهفته است که اهمیت بیشتری را نسبت به کالبد دارند.

بهرامی‌فر، بهاره؛ آزاد ارمکی، مرضیه (۱۴۰۲). بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی

شکل‌گیری اجزای آن، تنها به لحاظ عملکرد فضاها و اقلیم نیست، بلکه به نسبت معانی و مفاهیم است که بر اساس آگاهی معماران شکل گرفته‌اند. معماران خانه‌های سنتی معانی و مفاهیم را به صورت اشکال معماری درآورده و تصورات خود را از عالم معنا در بنا نمایش داده‌اند. این معانی موثر بر خلنه‌ی سنتی دارای ویژگی‌هایی هستند از جمله گرایش به حقیقت‌جویی، خلاقیت و ابداع، خیر و فضیلت، جمال و زیبایی و عشق روحانی و پرستش (مسائلی، ۱۳۸۸: ۲۷).

معماری خانه‌های سنتی ایرانی دارای هویت و شناسنامه بوده و در این خانه‌ها مفهوم سکونت به معنای کامل آن، هم‌نوا با نیازهای مختلف آدمی، فضاهایی را شکل داده است که نیازهای طبیعی و فرهنگی را به‌طور توأمان پاسخ می‌دهد (محمودی، ۱۳۸۲: ۵۴). در معماری سنتی ایران علاوه بر تاکید بر جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی، فردی و لحاظ کردن فضای مورد نیاز آن در خانه، دین و معنویت نیز به فضای زندگی راه یافته است (نمودار شماره ۱). همان‌طور که ذکر شد خانه مانند مسکن از لحاظ لغوی مکانی است که در آن سکونت گزیده و احتیاجات انسان را در مقیاس فرد و خانواده برآورده‌کند. نقش فرهنگ در خانه قابل توجه است، چراکه عادات زندگی و نیز نحوه‌ی رفتار ما تأثیری مستقیم بر شکل‌گیری فضاها دارد (مهدوی‌نژاد و لیلیان، ۱۳۹۳: ۵۴).

نمودار ۱- خانه و جنبه‌های دیدگاهی آن (ماخذ: لیلیان، ۱۳۹۰).

معماری خانه در گذشته بر پایه‌ی اصول و الگوهای ویژه‌ی طرح، ساخته می‌شده است (معماریان، ۱۳۸۷). ویژگی‌های خانه‌ی ایرانی را می‌توان این‌گونه بیان کرد که معماری ایرانی دارای نظم درونی می‌باشد. اجزاء خود را در فرآیند زمان شکل می‌دهد تا بتوان در فضا برقرار بماند، توازن میان انسان و فضای زندگی. ساختارهایی که استخوان‌بندی (نظم درونی) دارند، زندگی دارند، در فرآیند زمان تغییر می‌یابند و در هر برش زمانی، احساس زندگی همان عصر و روح همان زمانه را انعکاس می‌دهند (کرامتی، ۱۳۸۷). در خانه‌ی سنتی ایرانی مبنای نظم‌دهنده به کالبد خانه پیمون است. با اتکا به نظام پیمونی و با اشرافی که در طراح بنا ایجاد می‌شده است، تناسبات و ابعاد قسمت‌های پر و خالی ساختمان تعیین می‌گشت (ابوالقاسمی، ۳۶۱-۳۶۶: ۱۳۵۹). به طور کلی می‌توان گفت، در خانه‌های سنتی مفهوم فضاها مشخص و خاص بود در ابتدای ورود، هشتی وجود داشت و پس از گذشتن حیاط باصفا ایوان‌ها و اتاق‌های سه‌دری و پنج‌دری دیده می‌شده است و سپس در زیرزمین بنا، که آن نیز به خوبی استفاده می‌شده، سراب و حوض خانه بوده است. تمام جداسازی فضاها رعایت می‌شده از جمله فضای تمیز و کثیف، فضای اندرونی و بیرونی، بازی کودکان، کار و استراحت بزرگسالان، فضاهای خصوصی استراحت و فضاهای خدماتی و هم‌چنین رعایت تناسبات انسانی در حالات مختلف او، که همه‌ی این‌ها اثرات معنوی درستی بر ساکنین داشته‌اند (علی‌الحسائی و برهانی‌داربان، ۱۳۸۶: ۵۲). بر طبق بررسی‌ها و تحلیل صاحب‌نظران می‌توان موارد زیر را به‌عنوان خصوصیات مهم خانه‌ی ایرانی مطرح کرد:

- * وجود سه نوع فضای باز، بسته و پوشیده
- * وجود نسبت‌های مشخص در فضاها
- * رعایت سلسله‌مراتب از فضای کاملاً خصوصی تا عمومی
- * امکان زندگی در فضای خصوصی در هر سه فضای باز، بسته و سرپوشیده
- * انعطاف پذیری فضاها و عدم اختصاص به عملکرد مشخص
- * عدم تسلط اشیا بر سازمان فضایی خانه
- * ارتباط قوی با طبیعت و استفاده از آن در همه‌ی فضاها (حائری، ۱۳۸۸: ۶۳-۶۱)

* استفاده‌ی چند عملکردی از فضا

* حفظ فضاهای موجود و تطبیق آن با نیازهای جدید زندگی

* تغییر اندازه و ترکیب فضاها برای استفاده‌های جدید

* کاهش و افزایش فضا یا با تغییر مساحت ساختمان (عینی‌فر، ۱۳۸۲: ۷۰).

۲- جایگاه خانه در معماری دوره‌ی قاجار

اهمیت دوره‌ی قاجار را می‌توان به دلیل آغاز تقابل سنت و مدرنیته در ایران دانست. در این دوره تحولات اساسی در کلیه‌ی شئون زندگی ایرانیان و به طبع در معماری روی داد (سالاری، ۱۳۸۵). دوره‌ی قاجار، دوره‌ی تضاد در ارزش‌ها و اندیشه‌های معمارانه و تنوع در گرایش‌ها و شیوه‌های معماری و شهرسازی است. این تنوع و تضاد که متأثر از عوامل گوناگون و رویکردهای مختلف سنت و تجدد است، بیش از همه، در حوزه معماری مسکونی نمود پیدا می‌کند و ساختار یکنواخت خانه‌های شهر را به عرصه‌ی متفاوت می‌کشد. تفاوتی که در تمامی اجزاء تشکیل‌دهنده‌ی یک خانه از فضای ورودی تا فضاهای داخلی رخ می‌نماید (رمضان جماعت و نیستانی، ۱۳۸۹: ۶۵). در دوره‌ی قاجار، عوامل گوناگونی بر معماری خانه‌های تهران اثر گذاشت، که در این میان، مهم‌ترین عامل، نفوذ فرهنگ و هنر غرب بود که بسته به میزان و موارد تأثیرش، سه سبک گوناگون خانه‌سازی با شاخصه‌های متفاوت سنتی، تلفیقی و جدید را شکل داد (همان، ۶۷). بنابراین معماری خانه‌ها نیز که تا این زمان، متناسب با اصول معماری سنتی شکل گرفته بود، به تدریج فرم‌های کهن خود را از دست داد و ظاهری غربی به خود گرفت.

در معماری دوره‌ی قاجار مانند دوره‌های پیش‌تر (به عنوان نمونه‌ای از مولفه‌های کالبدی) یکی از اجزای اصلی خانه‌ها به شمار می‌رفت و تمام خانه‌ها به ویژه خانه‌های اعیان و اشراف دارای تزئینات بوده است. تزئینات برای هنرمند معمار از اهمیت بالایی داشته‌است. در این دوره اتفاقات مهم و اساسی رخ داد که نقش مؤثر و ویژه‌ای بر محتوای تزئینات بناهای دوره قاجار داشت (نظر بلند، ۱۳۹۵: ۶۱). نقش‌های پیچیده کنده‌شده بر سنگ، گچ‌بری‌های تزئینی گل و بته‌دار بر ستون‌های مختلط مجلل، تنوع و گوناگونی طرح‌ها که هر یک به‌تنهایی منحصر به فرد بودند همراه با آینه‌کاری، نقش زدن، شیرها، پری‌های دریایی و تاج‌های گچی از ویژگی‌های برجسته اقامتگاه ثروتمندان در این دوره می‌باشد (همان، ۵۸).

خانه‌های سنتی قبل از دوره قاجار با دارا بودن نظام‌های فضایی مشابه، در معماری در قالب فرم‌های متنوعی پدید آمده‌اند. فرمی که تابع رفتارها و عملکردهای عناصر تعریف‌کننده‌ی فضا می‌باشد (نوربرگ شولتس، ۱۳۸۱: ۵۴). شیوه‌ی بهره‌مندی فضا در این خانه‌ها، شیوه‌ی درون‌گرایانه بوده، که همواره در آن مکانی را برای تمرکز و یافتن خویش را تشخیص بخشیده است (تقوایی، ۱۳۸۶: ۴۸). از جمله ویژگی‌های خانه‌های سنتی ساخت فضاهایی با عملکردهای چندگانه در سازمان فضایی آن‌ها بوده است. این خانه‌ها عموماً به‌گونه‌ای ساخته می‌شدند که قابلیت سکونت چند خانوار را در کنار یکدیگر داشته باشند و در ساخت ریز فضاها به گونه‌ای عمل می‌شد که قابلیت استفاده برای خانواده در زمان‌های مختلف و به منظور انجام انواع فعالیت‌ها را داشته باشند که این موضوع باعث صرفه‌جویی در وسعت و زیربنای ساختمان می‌شده است (پیوسته‌گر، حیدری، اسلامی، ۱۳۹۶: ۵۳). در اوایل دوره قاجار تغییراتی که به سبب معماری وارداتی غرب در این خانه‌ها دیده می‌شود همسو با فرهنگ و جامعه‌ی ایرانی بوده و دسته‌ای از عوامل در پیوند با یکدیگر از عوامل اصلی شکل‌دهنده‌ی کالبد خانه‌ها در این دوره می‌باشد که جدول شماره ۲ ذکر شده است.

در خانه‌های دوره پهلوی اول نسبت به قاجار، رعایت مواردی چون تقارن و یا تشابه در تکرار عناصر از نظر تعداد یا ابعاد کمتر دیده می‌شود. آزادی عمل بیشتر معمار دوره پهلوی اول نسبت به دوره قاجار سبب شده تا ترکیبات پلان دارای تنوع بیشتری بوده و از نظر سازماندهی فضایی الگویی شکل بگیرد که تفاوت‌هایی با الگوی قاجار داشته باشد (اشرف گنجویی و همکاران، ۱۴۰۱: ۷۰). لیکن به تدریج از دوره قاجار تا پهلوی اول، الگوی شفافیتی که با وجود فضاهایی چون حیاط، حوض، ارسی و ایوان‌ها تعریف می‌شدند، کم‌رنگ‌تر شده تا آنجا که در دوره‌ی پهلوی اول کاملاً از بین رفته است و خانه‌ها به سمت برون‌گرا شدن پیش رفتند. از دیگر تغییرات به وجود آمده بعد از خانه‌های قاجار، عدم رعایت سلسله مراتب می‌باشد. سلسله مراتب در خانه‌های سنتی ایران بدین گونه صورت می‌گرفت که برای ورود به این خانه‌ها باید به ترتیب از فضاهای درگاه، در، هشتی،

بهرامی‌فر، بهاره؛ آزاد ارمکی، مرضیه (۱۴۰۲). بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی

فرهنگ و هنر، ۶ (۳)، ۴۸-۶۳.

حیاط، بیرونی، دهلیز و طنابی گذر کرد، که در دوران پهلوی اول الگوی اندرون بیرونی خانه رفته رفته رنگ باخت و برون‌گرا شد. با این تغییرات و حذف بسیاری از این فضاها، علاوه بر سلسله مراتب، محرمیت که یکی از اصول مهم خانه‌های سنتی بود از بین رفت. از جمله اصل دیگری که می‌توان به آن اشاره کرد، محور می‌باشد که خانه‌های دیروز دارای دو محور اصلی و فرعی بوده‌اند اما امروزه به علت تقاضای زیاد مسکن و متعاقباً به حداقل رسیدن مساحت خانه‌ها امکان وجود محور و هندسه در آن‌ها باقی نمی‌ماند (لیلیان، ۱۳۸۹: ۳).

جدول ۱- چهار اصل در باب خانه‌ی ایرانی و تغییرات آن از دوران قاجار تا امروز (ماخذ: لیلیان، ۱۳۸۹: ۳).

تغییرات در طول زمان	دوره‌ی قاجار		
هرچه به سوی پهلوی اول نزدیک می‌شویم این الگو کم‌رنگ‌تر می‌رود تا آنجاکه در دوره‌ی پهلوی اول کاملاً از بین می‌رود، و خانه‌ها جلوه‌ای برون‌گرا به خود می‌گیرند.	الف: حیاط ب: حوض ج: ارسی د: ایوان	شفافیت	اصل ۱
هرچه به سوی پهلوی اول نزدیک می‌شویم با رنگ باختن الگوی اندرون، بیرونی خانه‌ها هرچه بیش‌تر برون‌گرا می‌شوند. تا آنجاکه در برخی خانه‌ها بخش اعظمی از ساختار سلسله‌مراتبی فرو می‌پاشد و درون بدون واسطه از بیرون در دسترس است.	درگاه- در- هشتی- حیاط بیرونی- دهلیز- طنابی	سلسله- مراتب	اصل ۲
محرمیت بیرونی با حذف درگاه و هشتی در خانه‌های برون‌گرا تضعیف می‌شوند و تا امروز که عریان کردن جای خود را به محرمیت داده و ارزشی هم‌تراز آن گرفته‌اند.	حلقه و کوبه درب خانه- درون- گرایی	محرمیت	اصل ۳
مسکن امروز ما با آن‌قدر به حداقل رسیده که دیگر محوری برای آن باقی نمی‌ماند و یا آن‌قدر بی‌قاعده و هندسه بزرگ می‌شود که نظمی در آن دیده نمی‌شود.	دو محور اصلی و فرعی در راستای محور فرعی (با اتاق‌های سه‌دری قرار گرفته‌اند یا فضاها کم اهمیت‌تر)	محور	اصل ۴

۴- روش پژوهش

روش استفاده شده در این پژوهش، ترکیبی از روش‌های تحقیق تفسیری- تاریخی و مطالعه موردی است. با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای به شناخت تاریخچه شهر مشهد و محله‌های قدیمی آن پرداخته شد و براساس مشاهدات میدانی، شواهد مکتوب و شفاهی اطلاعات خانه‌های تاریخی به دست آمد. با توجه به دوره‌های تاریخی خانه‌های موجود در مشهد که شامل دوره‌های تاریخی قاجار، پهلوی اول، پهلوی دوم، معاصر اول و معاصر دوم می‌باشد؛ جامعه آماری از خانه‌های دوره‌ی قاجار انتخاب شد. بدین منظور، براساس اطلاعات موجود در شهرداری منطقه ۸ شهر مشهد و مطالعات میدانی به دست آمده، اسناد اولیه‌ای از خانه‌ها استخراج گردید.

۵- تحلیل یافته‌ها

- الگوی سازمان‌دهی خانه‌های مشهد

شکل‌گیری فرم، پلان و جهت‌گیری در خانه‌های بومی و سنتی، به‌شدت تحت‌تأثیر عوامل طبیعی است (الموساد، ۲۰۱۱). در عین حال اثر عوامل فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی هم نمی‌توان در شکل‌گیری واحدهای مسکونی نادیده گرفت. در الگوی سنتی خانه‌های ایرانی، کالبد خانه‌ها به لحاظ شکلی از یک نظم درونی و آشکار برخوردار هستند (صفری‌اصل، ۱۴۰۱: ۵). شواهد تاریخی نشان می‌دهد الگوی رایج معماری خانه‌های دوره صفویه در مشهد درون‌گرا بوده، هرچند که از این دوره خانه‌ای به جای نمانده است و اکثر خانه‌ها متعلق به دوره قاجار و پهلوی هستند. در دوره پهلوی اول به تدریج خانه‌ها برون‌گرا شده است. سیر تحول کالبدی خانه‌ها و شکل‌گیری بافت مسکونی تا اواخر دوره قاجار به طور عمده تحت‌تأثیر عوامل اجتماعی و نیازهای ساکنین بوده است در حالی که از اواخر دوره قاجار و در دوره پهلوی اول با احداث خیابان‌ها و میدان‌ها این بار معماری تأثیر خود را بر فرهنگ و شیوه زندگی مردم می‌گذارد. در این دوره، ابعاد و مساحت زمین‌ها تحت‌تأثیر رشد جمعیت و توسعه شبکه معابر شهری، نسبت به دوره‌های قبل محدودتر است (فرحبخش، حناچی، غنائی، ۱۳۹۶: ۱۰۷).

بهرامی‌فر، بهاره؛ آزاد ارمکی، مرضیه (۱۴۰۲). بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی

فرهنگ و هنر، ۶ (۳)، ۴۸-۶۳.

- الگوی اقلیمی خانه‌های مشهد

استراتژی‌های طراحی و تکنیک‌های اجرا شده در خانه‌های بومی به‌طور قابل‌توجهی تحت تأثیر شرایط محیطی محلی مانند شرایط اقلیمی، توپوگرافی و منابع موجود است (بهرامی‌فر و همکاران، ۲۰۲۲). در معماری سنتی ایران نیز اقلیم عامل موثری در جهت‌گیری، سازماندهی فضایی، فرم، نوع سازه و مصالح، عناصر و اجزای بناها بوده است (قاسمی و معماریانی، ۱۳۸۹: ۸۲). از آنجا که مشهد در اقلیم سرد و نیمه خشک قرار گرفته، بافت‌های تاریخی مشهد متراکم و فشرده و واجد درون‌گرایی اقلیمی بوده است. هر چند در دوره پهلوی اول به دنبال شروع اصلاحات نوسازی شهری و در پی رفت و آمد مهندسين به اروپا به تدریج پیکره‌بندی فضایی خانه‌های مشهد به سمت برون‌گرایی فرهنگی پیش رفت. به این ترتیب حیاط در یک سوی زمین استقرار یافت و سایر فضاهای زیستی در یک جبهه زمین و تقریباً مشابه خانه‌های امروزی شکل گرفت. در حالی که خانه‌های دارای حیاط مرکزی معمولاً به صورت چهار فصل ساخته می‌شدند. به منظور دریافت تابش بهینه مهم‌ترین و شاخص‌ترین جبهه ساختمان غالباً در بخش شمالی جای گرفته، تابستان نشین و زیرزمین در بخش جنوبی و معمولاً فضاهای خدماتی در جبهه شرقی قرار داشتند. در بیشتر موارد در جبهه غربی تنها بدنه سازی نمای دیوار خارجی دیده می‌شود. به طور کلی در جدول شماره ۳ می‌توان شاخص‌ها و ویژگی‌هایی را برای الگوی معماری اقلیمی خانه‌های مشهد برشمرد.

جدول ۲- الگوی اقلیمی و معماری بافت تاریخی مشهد (ماخذ: فرح‌بخش، حناچی، غنائی، ۱۳۹۶: ۱۰۴).

الگوی اقلیمی شهر مشهد			
باد	دما	آب و هوا	ویژگی
باد غالب از غرب به شرق باد سرد از جنوب شرقی	بالاترین دما ۳۵ درجه سانتی‌گراد پایین‌ترین دما ۱۵ - درجه سانتی‌گراد در طول سال نیاز به گرم کردن هوای داخل ۶ برابر نیاز به سرد کردن آن است.	معتدل و متمایل به سرد و خشک تابستان گرم و خشک زمستان سرد و مرطوب	
بافت فشرده و ساختمان‌های متراکم و به هم چسبیده با م‌های مسطح، حداقل سطوح خارجی بنا و مساحت کم بازشوها، ارتفاع کم ساختمان‌ها، مصالح ساختمانی با ظرفیت حرارتی بالا و مقاوم در برابر رطوبت (اجر)، استفاده از فضاهای خارجی قابل استفاده در تابستان (ایوان مهتابی)، اجتناب از ایجاد پنجره‌های بزرگ در نمای شمالی، کشیدگی عمودی بازشوها و کم عرض بودن آن‌ها به جای عریض و افقی بودن کاهش جبهه شرقی، پایین تر بودن نسبت به سطح خیابان، استقرار ورودی اصلی در جبهه پشت به باد.			تأثیر اقلیم بر معماری خانه‌های تاریخی مشهد

- الگوی فرهنگی خانه‌های مشهد

وجود بارگاه مطهر رضوی، اهمیت سیاسی، قرارگیری بر سر راه‌های بازرگانی سبب مهاجرت اقوام و گروه‌های مردمی از نقاط مختلف کشور و حتی از کشورهای دیگر به مشهد شده است. علاوه بر ساکنین بومی تکثر جمعیتی مشهد در برگیرنده طوایف مختلفی است که شوق زیارت و وجود آستان مقدس رضوی آنان را به ماندن در این دیار واداشته بود. البته حضور اقوام آرامنه و یهودی در دوره نادر شاه به دنبال اسکان اجباری نیز وجود داشته است. این گروه از اقلیت‌های مذهبی که حدود هزار خانوار نقل شده‌اند، در ابتدا بیرون از باروی شهر و اغلب بیرون از دروازه در پایین خیابان اسکان یافته‌اند (سیدی، ۱۳۹۲). در دوره قاجار در پی جدایی شهرهای هرات، مرو، مهبینه و مشهد پذیرای کوچ گروهی از مردم ایرانی تبار و شیعه مذهب شهرهای مزبور گردید که به تدریج بر تنوع قومی- فرهنگی این شهر افزودند. هریک از این گروه‌های مهاجر در محله‌ای ویژه ساکن شدند. گروهی کشمیری نیز از قرون قبل در یکی از محلات شرقی مشهد ساکن بودند. حتی بخارائی‌ها، قندهاری‌ها و سمرقندی‌ها نیز در مشهد صاحب ریز محله‌ها و کوچه‌هایی شدند (همان). بررسی‌ها نشان می‌دهد در محلات و خانه‌های پیروان هردین، سعی شده است با وجود فرهنگ غالب اسلامی، باورهای هر دین تجلی عینی یابد به گونه‌ای که بطور مثال مشاهده می‌شود در خانه‌های مسلمانان، آرزو و ایده بهشت در حیاط خانه‌ها با کاشت درختان سایه گستر، آب و یا تزیینات خانه‌ها به صورت بهشت پر از گل و مرغ تجلی می‌یابد؛ همچنین باور مسلمانان به تبرک و امنیت فضا با اسماء مبارکه و آیات قرآنی باعث شده در بخش‌های مختلف چون

بهرامی‌فر، بهاره؛ آزاد ارمکی، مرضیه (۱۴۰۲). بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی

فرهنگ و هنر، ۶ (۳)، ۴۸-۶۳.

سردرورودی و فضاها از اینگونه اسماء استفاده شود. جهت‌گیری تعداد زیادی از خانه‌های مشهد نیز رو به سمت حرم مطهر بوده است و این خانه از جبهه‌های رو به حرم مطهر برخوردار هستند (محمودی، ۱۳۸۸). در خانه‌های آرامنه، مشاهده می‌شود تزیینات و نقاشی‌های انسانی یادآور داستان‌های انجیل مقدس هستند و نقش آب نیز متفاوت است (کاراپتیان، ۱۳۸۵). ساخت مکان سکونت و خانه امری فرهنگی و مرتبط با سنت‌ها، نگرش‌های اجتماعی فرهنگی و اقلیمی بوده به‌گونه‌ای که خانه نمادی از خود (انسان) و تجلی‌گاه سنن فرهنگی آن جامعه تلقی می‌شود (پورمند و ریخته‌گران، ۱۳۸۵).

- معرفی خانه‌های دوره قاجاری در مشهد

با توجه به دوره‌های تاریخی خانه‌های موجود در مشهد که شامل دوره‌های تاریخی قاجار، پهلوی اول، پهلوی دوم، معاصر اول و معاصر دوم می‌باشد جامعه آماری از خانه‌های دوره‌ی قاجار انتخاب شد. بدین منظور، براساس اطلاعات موجود در شهرداری منطقه ۸ و مطالعات میدانی به دست آمده، اسناد اولیه‌ای از خانه‌ها استخراج گردید. سپس از میان کل جامعه آماری، پلان خانه‌هایی که واجد دو شرط ذیل بودند برداشت شد: الف) خانه‌هایی که هیچ‌گونه تغییری در پلان اولیه آن‌ها توسط ساکنان صورت نگرفته بود؛ ب) خانه‌هایی که امکان رفت و آمد و برداشت در آن‌ها وجود داشت. سایر نمونه‌ها نیز به دلیل دخل و تصرف در پلان اولیه از نمونه‌های انتخابی حذف شدند. سرانجام در مجموع، ۷ خانه برای تحلیل انتخاب و مورد برداشت قرار گرفت. بررسی روند تغییرات الگوهای شکل‌گیری خانه در یک قرن گذشته، حضور سه‌گانه مسکونی در شهرهای ایران را نشان می‌دهد. این سه‌گونه الگو در بازه‌های زمانی قبل از ۱۳۰۰ و اوایل قرن حاضر تا اواسط دهه‌ی ۳۰ و از ۱۳۴۰ تا دوران معاصر شکل گرفته‌اند (حائری مازندرانی، ۱۳۸۸: ۸). در این بررسی، آن دسته از خانه‌هایی تا سال ۱۳۰۰ شمسی ساخته شده‌اند و متعلق به دوره‌ی تاریخی قاجار هستند مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

- خانه‌ی کرمانی

خانه مسکونی کرمانی مربوط به دوره قاجار است و در مشهد، خیابان نواب صفوی، حاشیه نواب صفوی واقع شده است. این منزل مسکونی قدمتی نزدیک به صد سال دارد و متعلق به دوره‌ی تاریخی قاجار می‌باشد. فضاهای این خانه در دو قسمت شمال شرقی و جنوب غربی ساخته شده‌اند. فرم کلی خانه به شکل مستطیل است که دو قسمت مسکونی در دو طرف آن ساخته شده و حیاط در مرکز قرار گرفته است. دو قسمت مسکونی به‌صورت تابستانی و زمستانی بهره‌برداری شده و هر کدام دارای ورودی مجزا بوده‌اند.

شکل ۱- معرفی خانه کرمانی (ماخذ: نگارندگان).

- خانه‌ی ناظران

منزل مسکونی ناظران در مشهد، خیابان نواب صفوی، کوچه عسکریه، مقابل تکیه یزدی‌ها واقع شده است و مربوط به اواخر دوره قاجار است. منزل مسکونی ناظران در دو طبقه و در سه جبهه اطراف حیاط شکل گرفته، و دارای سه در ورودی است که در اضلاع شرقی، شمالی و غربی بنا واقع شده‌اند. این خانه در زمینی با هندسه مستطیل نزدیک مربع ساخته شده است. در سمت شمال حیاط، بیشترین تعداد اتاق در بالا و پایین وجود دارد و این ضلع ساختمان تنها ضلعی است که دارای دو رشته راه‌پله به طبقه دوم است. راه‌پله سمت چپ به پشت‌بام راه دارد.

شکل ۲- معرفی خانه ناظران (ماخذ: نگارندگان).

- خانه‌ی داروغه

خانه تاریخی داروغه مشهد در خیابان نواب صفوی و در راسته‌ی حوض مسگران، در کوچه‌ای به همین نام یعنی داروغه، واقع شده است. این بنا از سه جهت شمال شرقی، شمال غربی و جنوب شرقی دارای توده‌ی ساختمانی است، که در دو طبقه شکل گرفته‌اند. جبهه‌ی شمال غربی نیز تنها شامل دیوار جداکننده‌ی است. با توجه به تزئینات و معماری جبهه‌ها به نظر می‌رسد جبهه‌ی جنوب شرقی جبهه‌ی اصلی منزل بوده است.

شکل ۳- معرفی خانه داروغه (ماخذ: نگارندگان).

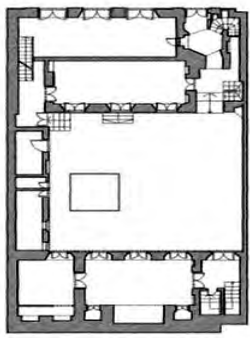

- خانه‌ی غفوری

خانه غفوری در خیابان نواب صفوی، کوچه‌ی عباسقلی‌خان، کوچه‌ی محمدیه واقع است. این خانه قدمتی حدود صدسال پیش در اواخر دوره‌ی قاجار با مساحتی در حدود ۱۳۰۰ متر مربع بنا شده است. فضاها در چهار جبهه‌ی حیاط مستطیلی شکل و در

بهرامی‌فر، بهاره؛ آزاد ارمکی، مرضیه (۱۴۰۲). بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی

فرهنگ و هنر، ۶ (۳)، ۴۸-۶۳.

یک طبقه چیده شده‌اند. ورودی خانه در گوشه ضلع جنوب غربی واقع شده و شامل هشتی است که توسط راهرویی طویل به گوشه ضلع غربی متصل می‌شود. جبهه زمستان نشین در شمال حیاط جای دارد و مشتمل بر تالار مستطیلی و دو اتاق در طرفین است.

	 	موقعیت قرارگیری: نواب صفوی	خانه غفوری
		دوره ساخت بنا: دوره قاجار	
		ویژگی های معماری: این بنا در سائتی با جهت گیری شمال شرقی و جنوب غربی ساخته شده است. به علت مساحت زیاد این خانه دسترسی های گوناگونی از طبقه همکف به طبقه اول ایجاد شده است؛ از این رو می توان علاوه بر راهروی موجود در هشتی خانه، از راهروهای موجود در محل حوض خانه قدیمی و پلکان های حاضر در اتاق دودر که در پشت مغازه ها قرار دارد، برای رسیدن به طبقه اول بهره برد	

شکل ۴- معرفی خانه غفوری (ماخذ: نگارندگان).

- خانه‌ی داوودی

خانه داوودی متعلق به اواخر دوره قاجار است و در ضلع جنوبی خیابان توحید واقع شده است. این خانه در سه ضلع شمال شرق، شمال غرب و جنوب شرقی دارای توده‌ی ساختمانی است. ساختمان جبهه‌ی شمال شرقی با زیرزمین در سه طبقه است. ساختمان ضلع شمال غربی مسکونی و در دو طبقه ساخته شده است.

	 	موقعیت قرارگیری: محله توحید	خانه داوودی
		دوره ساخت بنا: اواخر دوره قاجار	
		ویژگی های معماری: این بنا راستایی شمال شرقی - جنوب غربی دارد. ضلع شمال غربی بیشتر به خانواده و حریم خصوصی تعلق داشت. معمار در طراحی بنا سعی در جداسازی فضاهای خصوصی و غیر خصوصی داشته است. در نتیجه فضاهای بالای مغازه ها را به مهمان خانه اختصاص داده که دسترسی مجزا دارد.	

شکل ۵- معرفی خانه داوودی (ماخذ: نگارندگان).

- خانه‌ی امیری

خانه تاریخی امیری یکی از خانه‌های قدیمی مشهد است که در اوایل دوران قاجار و در خیابان شهید نواب صفوی ساخته شده است. معمار در طراحی کلیت فضاهای این خانه از دو سری فضای منفک در جنوب شرق و شمال غرب بهره گرفته و در میانه‌ی این دو مجموعه‌ی فضایی، فضای راه‌پله و تقسیم را قرار داده است. فضای واسط بین این دو بخش، حیاط است که در این خانه عنصری شاخص و بااهمیت در نظر گرفته شده است. در جبهه‌ی جنوب شرقی و در طبقه‌ی همکف و پس از عبور از در ورودی و

بهرامی‌فر، بهاره؛ آزاد ارمکی، مرضیه (۱۴۰۲). بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی

فرهنگ و هنر، ۶ (۳)، ۴۸-۶۳.

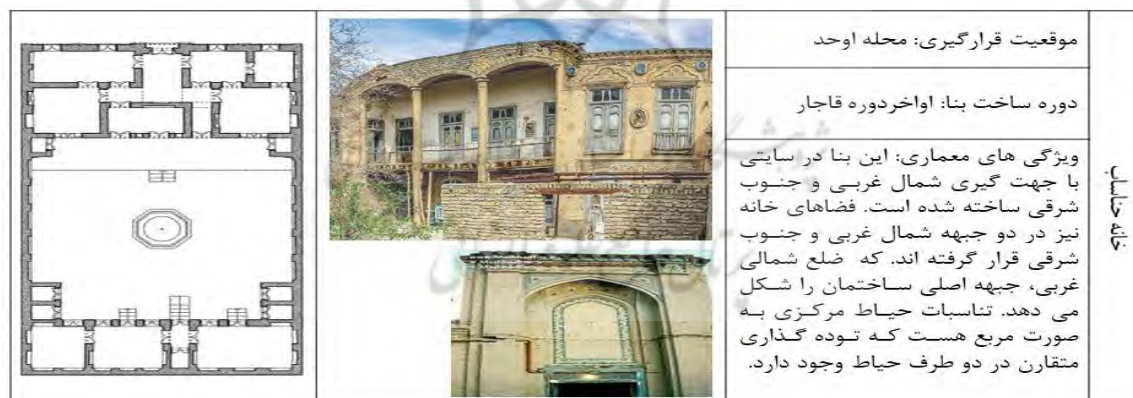
راهروی کوتاه، هشتی بنا قرار گرفته است که به شکل هشت ضلعی نیمه، طراحی شده است. معمار در طراحی هشتی ورودی علاوه بر ایجاد فضای تقسیم، سعی در ایجاد محرمیت نیز داشته است. به این ترتیب هشتی به فضایی برای ارتباط درون و بیرون تبدیل شده است.

شکل ۶- معرفی خانه امیری (ماخذ: نگارندگان).

- خانه‌ی حناساب

خانه‌ی حناساب در خیابان نواب صفوی قرار گرفته و قدمتی حدود ۱۰۰ سال دارد. از ویژگی‌های شاخص این بنا مانند نمونه‌های ذکر شده به درون‌گرایی و متراکم بودن فضاها باید اشاره نمود. فضای حیاط از دو سمت دارای محصوریت فضایی است. خانه حناساب در یک طبقه و به صورت همکف ساخته شده است. پلان آن ساده و از ترکیب عناصر مستطیلی به وجود آمده بود. به این ترتیب که فرم کلی بنا خود یک مستطیل هست که در دو طرف حیاط آن دو بخش مستطیل شکل دیگر، احداث شده بود.

شکل ۷- معرفی خانه حناساب (ماخذ: نگارندگان).

- تفسیر یافته‌ها

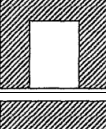

بررسی یافته‌ها حاکی از آن است که راستای این خانه‌ها تحت تاثیر حرم مطهر شکل گرفته البته اقلیم هم عامل دیگری است که بر راستای شکل‌گیری خانه‌ها موثر بوده است. اغلب خانه‌ها در زمینی مستطیلی ساخته شده که در اکثر موارد رو به هسته مرکزی یعنی حرم مطهر راستای خود را تعریف کرده‌اند. مناسب ترین جهت‌گیری خانه‌ها راستای شمال غربی- جنوب شرقی بوده که در معرض تابش و دریافت باد مطلوب است.

بهرامی‌فر، بهاره؛ آزاد ارمکی، مرضیه (۱۴۰۲). بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی

فرهنگ و هنر، ۶ (۳)، ۴۸-۶۳.

مطابق بر جدول شماره ۴ تمامی این خانه‌های قاجار دارای الگوی درونگرا بوده و فضاهای خانه در دو یا سه جبهه از حیاط شکل گرفته‌اند. (حیاط در میان با دو جبهه‌ی مقابل هم: خانه‌های امیری، کرمانی، حناساب و- حیاط در میان با سه توده: خانه‌های ناظران، غفوری، داروغه، داوودی). معمولاً یکی از جبهه‌ها از نظر کیفیت فضایی شاخص‌تر و مهم‌تر بوده و به عنوان شاه‌نشین مورد استفاده قرار می‌گرفته است. وسعت این خانه‌ها به تعداد خانوار و وضعیت مالی صاحب خانه بستگی داشته که در جدول شماره ۵ بررسی شده است. تزئینات جداره‌ها یکی دیگر از مواردی هست که نشان‌دهنده تمکن مالی صاحب خانه هست. در اغلب خانه‌ها، تزئینات در جداره‌های رو به حیاط مشاهده می‌شود البته در فضاهای داخلی خانه‌ها نیز تزئیناتی در قالب گچ‌بری، نقاشی و چوب کاری وجود دارد. از ویژگی‌های مشترک و کلی این خانه‌ها می‌توان به حیاط مرکزی چهارگوش مربع یا مستطیل، نورگیری از حیاط، تناسب عمودی بازسوها، داشتن پلان و نمای متقارن، قرارگیری راه‌پله در گوشه پنهان و نیز سقف چوبی خانه با تزئینات گره چینی و گچ کاری اشاره نمود.

جدول ۳- گونه‌بندی خانه‌های بومی مشهد بر مبنای مساحت سایت (ماخذ: محمودی: ۱۳۸۸).

کروکی	درصد فضای خالی به سایت	درصد فضای پر به سایت	خانه‌های مطالعاتی
	۳۵	۶۵	خانه کرمانی
	۴۰	۶۰	خانه ناظران
	۵۰	۵۰	خانه داروغه
	۳۵	۶۵	خانه غفوری
	۶۴	۵۴	خانه داوودی
	۶۰	۴۰	خانه امیری
	۵۰	۵۰	خانه حناساب

جدول ۴- گونه‌بندی خانه‌های بومی مشهد بر مبنای مساحت سایت (ماخذ: محمودی:۱۳۸۸).

خانه‌های مطالعاتی	وسعت کوچک (۵۰۰-)	وسعت متوسط (۸۰۰-)	وسعت بزرگ (بالتر از ۸۰۰)
خانه کرمانی	*		
خانه ناظران			*
خانه داروغه			*
خانه غفوری	*		
خانه داوودی	*		
خانه امیری	*		
خانه حناساب	*		

۵- بحث و نتیجه‌گیری

بررسی‌ها نشان داد که بیشترین تعداد خانه‌های ارزشمند موجود در شهر مشهد متعلق به دوره قاجاریه هستند که غالباً به صورت درون‌گرا ساخته شده‌اند. در این راستا، مطالعات انجام شده از گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی دوره قاجار در شهرهای ارومیه، مشهد، اصفهان، تهران و تبریز نیز همگام با پژوهش حاضر نشان می‌دهد که خانه‌های تاریخی مورد بررسی در عصر قاجار (به ویژه در دوره اول قاجار) همگی به صورت درون‌گرا ساخته شده‌اند (بلالی اسکویی و دهقان، ۱۴۰۰؛ فرح‌بخش و همکاران، ۱۳۹۶؛ جمالی و خندانی، ۱۳۹۹؛ قاسمی‌سیپانی و معاریان، ۱۳۸۹). با توجه به قرارگیری مشهد در اقلیم سرد و نیمه خشک، یافت تاریخی شهر مشهد به صورت متراکم و فشرده بوده، بیشتر خانه‌های مشهد به فرم حیاط مرکزی (گونه درون‌گرا) و معمولاً به صورت چهار فصل ساخته شده‌اند. توده‌گذاری در اطراف حیاط مرکزی یا به صورت دو جبهه متقابل (خانه‌های امیری، کرمانی، حناساب) و یا سه جبهه مجاور (خانه‌های ناظران، غفوری، داروغه، داوودی) هست، غالباً جبهه شمالی رو به نور جنوب (جبهه قبله) مهمترین و شاخص‌ترین جبهه آن‌ها است که این ویژگی در مطالعه‌ی انجام شده بر خانه‌های تاریخی دوران قاجار در شهر اصفهان نیز گزارش شده است (قاسمی‌سیپانی و معاریان، ۱۳۸۹). جهت‌گیری اغلب خانه‌ها در راستای قبله و یا عمود بر قبله بوده است که معمولاً جبهه‌هایی از خانه رو به حرم مطهر شکل گرفته‌اند. خانه‌های آغازین دوره قاجار شباهت بیشتری به الگوی کهن خانه‌های ایرانی دارند اما در اوایل دوره پهلوی این الگو کم‌رنگ‌تر می‌شود. تا آنجا که در دوره پهلوی اول خانه‌ها جلوه‌های برون‌گرا به خود می‌گیرند که دیگر پژوهش انجام شده در باب بررسی کالبدی خانه‌های تاریخی تهران و تبریز در عصر قاجار نیز صحت این یافته را تایید می‌کند (جمالی و خندانی، ۱۳۹۹). در این خانه‌ها فضاهای عمومی و خصوصی از هم تفکیک شده به‌طوری‌که حریم عمومی به تدریج به حریم خصوصی تبدیل می‌شود. الگوی ورودی غیر مستقیم از معبر که معمولاً با دالانی به حیاط راه‌پیدا می‌کند، نیز باعث تقویت اصل محرمیت در خانه‌ها شده است. در خانه‌های متعلق به اوایل دوره قاجار سردر ورودی تنها راه ارتباطی خانه با معبر است اما در خانه‌های اواخر دوره قاجار به صورت محدود در شاه‌نشین خانه، پنجره‌هایی در طبقات بالا رو به معبر اصلی شکل گرفته است. از مشخصات خانه‌های این دوره به احداث خانه‌ها در سطح پایین‌تر از معبر، وجود زیرزمین، استفاده از سه نوع فضای باز، نیمه‌باز و بسته، وجود حوضخانه در ضلع جنوبی اشاره نمود که مطالعه‌ی فرح‌بخش و همکاران نیز نتایج مشابهی را گزارش کرده‌اند (فرح‌بخش و همکاران، ۱۳۹۶). همچنین مصالح بکار رفته در خانه‌های سنتی مشهد، غالباً هماهنگ با اقلیم نیمه سرد و خشک است و رابطه تنگاتنگی بین فرم، سازه، عملکرد و تزئینات فضاهای خانه‌ها وجود دارد. اواخر دوره قاجار تاثیرپذیری از معماری غرب در سازمان دهی و الگوهای خانه‌ها مشاهده می‌شود. گرایش به برون‌گرایی و تزئینات شادمانی بر این ادعاست. در حال حاضر نیز به دنبال طرح‌های توسعه اطراف حرم مطهر بسیاری از خانه‌های تاریخی تخریب شده‌اند و تعدادی از خانه‌های اعیانی و مربوط به طبقه متوسط جامعه حفظ شده‌اند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر فرم‌های رضایت نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تامین شد.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان مقاله را با همکاری نگاشته‌اند.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- ابوالقاسمی، لطیف (۱۳۶۶). *هنجار شکل یابی در معماری اسلامی ایرانی در معماری ایران در دوران اسلامی*، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- آزاد ارمکی، مرضیه (۱۳۹۲). آپارتمان‌نشینی و آشپزخانه در ایران. *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۹(۳۱)، ۶۳-۷۶.
<https://sid.ir/paper/118076/fa>
- شعیه، اسماعیل (۱۳۸۴). مقدمه‌ای بر مبانی برنامه‌ریزی شهری، چاپ دهم، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
- اشرف گنجویی، محمدعلی؛ سلطان‌زاده زرنندی، محمد (۱۴۰۱). بررسی دگرگونی‌های فضایی خانه‌های تاریخی شهر کرمان دو گونه قاجار و پهلوی اول. *باغ نظر*، ۱۹(۱۱۱)، ۷۴-۵۹.
<https://sid.ir/paper/1001810/fa>
- بانی مسعود، امیر (۱۳۸۸). *معماری معاصر ایران*، تهران: هنر معماری قرن، چاپ ششم.
- بلالی اسکویی، آریتا؛ دهقان، سمانه (۱۴۰۰). گونه‌شناسی کالبدی خانه‌های تاریخی ارومیه در دوره قاجار. *معماری و شهرسازی آرمان شهر*، ۳۷، ۱۴-۱.
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۹۰). مقالاتی در باب مفاهیم معماری و طراحی شهری. تهران: آرمان شهر.
- پورمند، حسنی؛ ریخته‌گران، محمدرضا (۱۳۸۵). حقیقت مکان و فضای معماری. *دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، ۲(۴)، ۶۰-۴۳.
- پیوسته‌گر، یعقوب؛ حیدری، علی اکبر؛ اسلامی، مطهره (۱۳۹۶). بازشناسی اصول پنج‌گانه استاد پیرنیا در معماری خانه‌های سنتی ایران و تحلیل آن با استناد به منابع اعتقادی اسلامی؛ مطالعه موردی: خانه‌های شهر یزد. *مطالعات شهر ایرانی*، ۲۷، ۵۱-۶۶.
- تقوایی، ویدا (۱۳۸۶). نظام فضایی پنهان معماری ایرانی و ساختار آن. *هنرهای زیبا*، ۳۰، ۵۲-۴۳.
- جمالی، سیرو؛ خندانی، نادیا (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی ساختار کالبدی خانه‌های سنتی دوره قاجار (نمونه موردی: تهران و تبریز). *نشریه علمی تخصصی شبک*، ۶(۴)، ۱۵۴-۱۴۳.
- حائری مازندرانی، محمدرضا (۱۳۸۸). *خانه، فرهنگ، طبیعت*، تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- حسینی، علی؛ فروتن، منوچهر؛ صالحی، سعید (۱۳۹۷). گونه‌شناسی خانه‌های سنتی اراک. *معماری و شهرسازی آرمان شهر*، ۱۱(۲۵)، ۲۷-۴۴.
<https://sid.ir/paper/202487/fa>
- خاکپور، مژگان؛ انصاری، مجتبی؛ طاهریان، علی (۱۳۸۹). گونه‌شناسی خانه‌های بافت قدیم شهر رشت. *فصلنامه هنرهای زیبا*، ۲(۴۱)، ۲۹-۴۲.
- رضوانی، علیرضا (۱۳۸۴). *در جستجوی هویت شهری مشهد*. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- رمضان جماعت، مینا؛ نیستانی، جواد (۱۳۸۹). جلوه‌های سنت و تجدد در فضاهای ورودی خانه‌های تهران دوره قاجار. *نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی*، ۲(۴۴)، ۷۶-۶۵.
- سلطان‌زاده، حسین؛ قاسمی‌نیا، مازیار (۱۳۹۰). گونه‌شناسی ساختار کالبدی-کارکردی معماری مسکونی استان گلستان. *آرمان شهر*، ۳۷(۴)، ۱۵-۱.
- سیدی، مهدی (۱۳۹۲). *نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد*. مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.
- صفری‌اصل، لیلیا (۱۴۰۱). بررسی الگوها و گونه‌شناسی کالبدی ایوان در خانه‌های تاریخی؛ مطالعه موردی: خانه‌های قاجار و پهلوی اول شهر تبریز. *مسکن و محیط روستا*، ۴۱(۱۷۷)، ۶۰-۴۵.
- طاهری‌سرمد، فائزه؛ عینی‌فر، علیرضا؛ شاهچراغی، آزاده (۱۳۹۸). مقایسه تطبیقی گونه‌شناسی سازمان فضایی و عناصر کالبدی دوره‌های قاجار و پهلوی خانه‌های سنتی شهر کرمانشاه. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران (نامه باستان‌شناسی)*، ۹(۲۳)، ۱۶۸-۱۴۹.
<https://sid.ir/paper/402080/fa>
- علی‌الحسابی، مهران؛ برهانی داریان، فرناز (۱۳۸۶). *مسکن انعطاف‌پذیر*. مسکن و محیط روستا، ۱۱۷، ۲۰-۳۵.
- بهرامی‌فر، بهاره؛ آزاد ارمکی، مرضیه (۱۴۰۲). بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد. *فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶(۳)، ۴۸-۶۳.

- عینی‌فر، علیرضا (۱۳۸۲). الگویی برای تحلیل انعطاف‌پذیری در مسکن سنتی ایران. *هنرهای زیبا*، ۱۳، ۶۴-۷۷.
- غفاری، علی؛ بنایی ابرندآبادی، مریم (۱۳۹۰). *خانه سالم چیست؟ مسکن و محیط روستا*، ۳۰(۱۳۳)، ۱۵-۲۸.
<https://sid.ir/paper/186118/fa>
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۷۹). رابطه هویت سنت معماری ایران با مدرنیسم و نوگرایی. *هنرهای زیبا*، ۷، ۷۹-۹۱.
- فرح‌بخش، مرتضی؛ حناچی، پیروز؛ غنایی، معصومه (۱۳۹۶). گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول. *دو فصلنامه مطالعات معماری ایران*، ۶(۱۲)، ۹۷-۱۱۶.
- قاسمی سیچانی، مریم؛ معماریان، غلامحسین (۱۳۸۹). گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان. *هویت شهر*، ۵(۷)، ۹۴-۸۷.
- قلیچ‌خانی، بهنام؛ اعتصام، ایرج؛ مختاباد امری، سیدمصطفی (۱۳۹۲). تحلیل تحولات کالبدی خانه‌های گرگان در دوران قاجار. *هویت شهر*، ۷(۱۶)، ۵۱-۶۲.
<https://sid.ir/paper/154635/fa>
- کاراپتین، کاراپت (۱۳۸۵). *خانه‌های ارمنیان جلفای نواصفهان*. ترجمه مریم قاسمی سیچانی. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی.
- کرامتی، غزال (۱۳۹۰). مظاهر طبیعت، آواهای گمشده خانه ایرانی، ارائه‌شده در هم‌اندیشی در گفت‌وومندی در هنر ایرانی و چاپ‌شده در مجموعه مقالات.
- کیانی، مصطفی (۱۳۸۶). خانه‌های امروز، خانه‌های دیروز. *مجله آبادی*، ۵۵، ۴-۵.
- لیلیان، محمدرضا (۱۳۸۹). آسیب‌شناسی تبدیل خانه به مسکن، مسکن و محیط روستا. تهران: بنیاد مسکن انقلاب اسلامی.
- لیلیان، محمدرضا؛ مهدوی‌نژاد، محمد جواد (۱۳۹۳). تبیین معیارهای فرآیند معاصر سازی بناهای باارزش تاریخی فرهنگی در ایران نمونه موردی: بناهای با کارکرد قدیم مسکونی، پایان‌نامه دکتری تخصصی معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- محمودی، مرتضی (۱۳۸۸). گونه‌شناسی خانه‌های مشهد در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول. رساله کارشناسی ارشد. دانشگاه شهید بهشتی تهران.
- مسائلی، صدیقه (۱۳۸۸). نقشه پنهان به‌مثابه دستاوردهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران. *هنرهای زیبا*، ۳۷، ۳۸-۲۷.
- معماریان، غلامحسین؛ طبرسا، محمدعلی (۱۳۹۲). گونه و گونه‌شناسی معماری. *انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران*، ۴(۲)، ۱۱۴-۱۰۳.
- معماریان، غلامحسین (۱۳۸۷). *آشنایی با معماری مسکونی ایرانی: گونه‌شناسی درونگرا*، تهران: سروش دانش.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ شهری قره‌کوشن، شقایق (۱۳۹۳). معاصر سازی الگوی مسکن بومی تهران با کاربرد روش‌های مقداری. *هویت شهر*، ۲۰، ۴۴-۳۱.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ بمانیان، محمدرضا؛ قائمی، شهرزاد (۱۳۹۵). معاصر سازی ژنوم الگوی مسکن سنتی اصفهان با استفاده از الگوریتم‌های تکاملی نمونه طراحی: فاز دو مجموعه مسکونی امین. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- میرسجادی سید امیر؛ هیرو، فرکیش (۱۳۹۵). بازشناسی الگوها و شناخت فاکتورهای کالبدی تاثیرگذار در بافت مسکونی سنتی نیشابور. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۴(۴)، ۹۰-۷۲.
- نوربرگ- شولتس، کریستیان (۱۳۸۴). *مفهوم سکونت، به سوی معماری تمثیلی*. ترجمه: محمود امیر یاراحمدی، تهران: انتشارات آگاه.
- هدایت، اعظم؛ طبائیان، سیده مرضیه (۱۳۹۴). بررسی عناصر شکل‌دهنده و دلایل وجودی آنها در خانه‌های بافت تاریخی بوشهر. *معماری اقلیم گرم و خشک*، ۳(۳)، ۳۵-۵۲.

References

بهرامی‌فر، بهاره؛ آزاد ارمکی، مرضیه (۱۴۰۲). بازشناسی فضایی - کالبدی خانه‌های دوره قاجار در مشهد. *فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶(۳)، ۴۸-۶۳.

- Almusaed, A. (2011). *Biophilic and bioclimatic architecture: Analytical therapy for the next generation of passive sustainable architecture*. UK: Springer- Verlag .
- Bahramifar, B., Gharehbashloo, E. & Hosseini, A. (2022). Environmentally responsive design in the vernacular architecture of mountainous regions. The case of Kang village, Iran. *J Hous and the Built Environ.* 37, 1283–1317. <https://doi.org/10.1007/s10901-021-09880-7>
- Hillier, B. (2007). *Space in the machine*. Cambridge. Cambridge university press.
- Rapoport, A. (2005). *Culture, Architecture, and Design*. Chicago: Locke science publishing company.

